

Mål & Mæle · 1

15. årgang 1992

Hvilket kommasystem er bedst?

Meningen med kommaer er, at de skal lette læsningen og forståelsen af teksten. Derfor er det bedste kommasystem – grammatisk eller pausekomma – det, der giver den letteste læsning. Se den første undersøgelse af, hvad der faktisk er bedst side 9

Sproglig indsats

»Velkommen hjem«, kan man sige til en hjemvendt ægtefælle. Det er der ikke noget påfaldende eller sært ved. Men man kan også sige, »vi kan ikke blive ved med at mødes på denne måde«. Man mener det samme, men har gjort en sproglig indsats. Læs om en sådan mini-revolution i dagligsproget side 17

Krone, øre og ecu

Der er et billede af en krone på en krone, men der er ingen ører på en 50-øre. Og hvor kommer *ecu* fra? Erik Hansen skriver om navne for alle penge side 19

Hvornår holdt du op med at fejre kongen af Frankrig?

Der er forudsætninger bag alt, hvad vi siger. Man kan f.eks. ikke 'holde op' med noget uden at have gjort det en gang. Men nogle forudsætninger er særlig spændende, f.eks. fordi de ikke svarer helt til virkeligheden. Peter Harder skriver om sproglige forudsætninger og om, hvad vi ellers går ud fra side 24

Han har også udformet spørgsørgsmålene på bagsiden.

Sprogligheder 2

Kommaet og læseren 9

Kartofler 16

Mini-revolution i dagligsproget 17

Ord for alle pengene 19

Lommespiller 22

Herfra og dertil 23

Har man først fået øret opladt for disse ejendommeligheder ved vor måde at tale og læse på, så er der ikke brug for en eneste regel, for fra nu af sætter man kommaer efter sit øre og som man ønsker det skrevne læst...

*Aage Hansen
(1894-1983)*

SPROGLIGHEDER

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen, Ole Tøgeby og Carsten Elbro. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Ina Nielsen

Institut for Almen og Anvendt
Sprogvidenskab

Københavns Universitet

Njalsgade 86, 2300 København S

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Kære Mål & Mæle

Først et spørgsmål, dernæst en observation.

Her er to eksempler fra det virkelige liv. (1) I toiletet i et IC 3-tog så jeg dette opråb *Vis hensyn. Hold toiletet ren og pæn.* (2) Et fint, trykt skilt i et stort lokalt supermarked sagde *Farlig fyrværkeri.*

Det forhold at biords-t'et rummer betydelige vanskeligheder for mange sprogbrugere, har I ofte beskæftiget jer med i Mål & Mæle. De nævnte eksempler – sammen med mange andre som jeg er faldet over, men aldrig har fået noteret ned – synes at antyde at

også t'et som intetkønsmærke på til-lægsord er på retur, i hvert fald i nogle kredse. Det mindes jeg ikke at have set jer kommentere. Har jeg ret i at der er tale om en tendens på dette punkt?

En overskrift i *Politiken* den 10. januar lød *Sløret er løftet*. Denne sætning forekommer mig at være et eminent eksempel på at dansk er et vanvittigt svært sprog. Hvis *sløret* udtales med stød er det et navneord, mens *løftet* er et bøjet udsagnsord. Hvis derimod *sløret* udtales uden stød er *det* et bøjet udsagnsord, mens *løftet*, uden at udtalen er ændret en tøddel, er blevet til et helt andet ord, et navneord. (At sætningen samtidig har fået omvendt ordstilling og lyder noget gammeldags, vel nærmest lyrisk, er selvfølgelig rigtigt nok; men passabel på dansk er den vel endda.) Sætningen skifter helt mening, og to af ordene ordklasse, som følge af tilstedeværelsen/fraværet af en lille strubelyd i et enkelt ord. Når man betænker at mange fremmedsprogede har store vanskeligheder med at høre stødet i dansk, må det imponere at så mange af dem når til at omgås vort knibske sprog så godt som tilfældet er. Det kunne være interessant at høre om I har andre lignende eksempler i arkivet.

Med venlig hilsen
Mogens Niss
Albertslund

! Kære Mogens Niss

Vi har ikke bemærket nogen generel

tendens til at udelade intetkønsmærket på tillægsord. Men det kan skyldes, at vi ikke har været tilstrækkelig opmærksomme.

En mulig forklaring på dine eksempler og eventuelle tilsvarende kunne være, at de nævnte tab af -t svarer til udtalen i jysk regionalsprog. Når -t'et forsvinder fra tillægsordene og ikke også fra *toilettet*, kan det skyldes, at t'et er forudsigeligt ved tillægsordene – og i den forstand overflødigt – hvad det ikke er ved navneordet, hvor det sammen med det hørlige »e« betyder bekendthed.

Så kan det tilføjes, at man i norsk har den særregel, at man ikke sætter -t efter -ig. Hvad det skyldes, ved jeg ikke.

Jeg er ikke enig med dig i, at overskriften 'sløret er løftet' er vanvittig svær. Læseren vil umiddelbart foretrække fortolkningen med navneordet *slør*, fordi forbindelsen 'at løfte sløret' er så fast etableret (idiomatiseret). Og der er rigtig mange ordpar i talt dansk, som kun adskilles af stød: tønder/Tønder, man/mand, fåret (tillægsord)/fåret (navneord), noget/nået, planer (udsagnsord)/planer (navneord) osv.

Tilsvarende par har vi med kort og lang vokal. Og et meget svært eksempel af denne art fandt jeg i *Aktuelt* (før det blev 'frit'), hvor en overskrift lød: 'Kristelige videre med bønnelæsning'. Artiklen drejede sig om, at en gruppe troende havde indstillet deres blokade og genoptaget arbejdet med at læsse kaffebønner.

CE

? Kære Mål & Mæle

Et indlæg kan være *velformuleret*, men den der formulerer det, må da være *velformulerende*. Alligevel hører man

altid om en *velformuleret* mand. Er det korrekt?

Ove Djurhuus
Værløse

! Kære Ove Djurhuus

Det er rigtigt at *velformuleret* brugt om menneskers evne til god formulering, er lidt skævt rent grammatisk.

De tillægsformer der ender på *-ende*, er aktive, dvs. at det navneord de hører til, er grundled i en tilsvarende sætning: *betalende gæster/gæsterne betaler, det vindende hold/holdet vinder, en meget skrivende journalist/journalisten skriver meget*.

Hvis vi har at gøre med udsagnsord, som kan have genstandsled (de såkaldte transitive verber), så forholder det sig sådan at den anden tillægsform, den der ender på *-(e)t*, er passiv, dvs. at det navneord den hører til, er genstandsled i en tilsvarende sætning: *en betalt regning/vi betalte regningen, en vundet kamp/de vandt kampen, en godt skrevet artikel/hun skrev artiklen godt*.

Ud fra dette skulle vi vente *et velformuleret brev/han formulerede brevet godt*, men *en velformulerende person/han formulerer sig godt*, jf. *en veltalende dame, en højtråbende politiker* osv.

Den aktive brug af *velformuleret* – og af *velartikuleret* med samme betydning – er kommet ind i dansk o. 1970, og stammer muligvis fra engelsk. Men der fandtes i forvejen lignende eksempler i dansk:

en lærd mand, en studeret person, en drukken sømand, en forædt biskop, en berejst kvinde, en skadelidt familie, en ordholden mand, en hævdvunden ordning o.fl.

Tager vi formen *kendt*, er den ligefrem flertydig mht. aktiv og passiv. *Han er*

kendt her i byen betyder enten at han kender byen, eller byen kender ham.

Så *velformuleret* er nok en skævdannelse, men den står ikke helt alene.

Om det så er korrekt? Ja, *velformuleret* er kommet med i Retskrivningsordbogen (1986), og det står uden betydningsangivelse. Herved er det markeret at Retskrivningsordbogen regner både *et velformuleret brev* og *en velformuleret person* for korrekt. Det er man nået frem til ved at konstatere at de fleste omhyggeligt og korrekt talende ikke har noget imod at de selv og andre bruger det aktive *velformuleret*.

EH

? Kære Mål & Mæle

I starten, hvor Gud skabte himmel og jord...

Undertegnede læste med stor interesse de mange artikler i Mål & Mæle's »festskrift« til Erik Hansen, og med sand fryd lagde jeg mærke til, at der blandt forfatterne dog er enkelte, som ser anderledes på udviklingen i brugen af det danske sprog, end den meget liberale og meget indflydelsesrige tresårige professor.

Jeg tænker på Grethe Rostbøll og Hans Jørgen Jensen. Dem vil jeg gerne gå sammen med i et krav om, at Dansk Sprognævn forpligtes til at udøve noget i retning af politimæssig myndighed som sprognævn.

Hans Jørgen Jensens advarsler er i følge et af ham anført citat måske kun advarsler mod det uafvendelige. Med henvisning til overskriften vil jeg gerne spørge Mål & Mæle, om det mon er uafvendeligt, at ordene *begyndelse* og *begynde* forsvinder ud af sproget til fordel for *start* og *starte*, og om *nu* og *da* skal vige for *her* og *hvor*.

Det er en lykke, at den nye bibeloversættelse er lige ved at være færdig.

Lod den vente på sig 2-3 år mere, ville man med begrundelse i den stedfundne sprogudvikling nok lade den begynde som anført ovenfor. Hvad er der dog i vejen med det bløde, smukke ord *begynde*, siden så mange foretrækker det hårde og grimme *starte* i selv de mest umulige forbindelser? TV-avisen lod en begravelse i Frederikshavn *starte* kl. det og det (Pedal Ove-sagen), og Ole Thisted sluttede et indslag om det norske kongepars forestående besøg med dette smæld: Det er den 28. besøget starter! I TV-aktuelts portræt-samtale med de kongelige gæster må undertekstforfatteren/oversætteren have fornemmet, at der var noget galt ved kong Haralds *starte kongegerning*. På skærmen stod der i hvert fald *begynde kongegerning*. Den vej bør det gå. Jeg tror da også, at mange professionelle sprogbrugere inderst inde godt ved, at det er rivende forkert med alt det starteri. Et kraftens ord fra Dansk Sprognævn kunne måske få folks sproglige bedre jeg til at genindføre *begyndelse* og *begynde* som de gode danske betydningsmæssigt i de fleste tilfælde fuldt dækkende ord, de er.

Hvad angår *her* og *hvor* i stedet for *nu* og *da* kan det godt være, at der er tale om et gammelt fænomen, men fejlen, som jeg vil påstå, det er, griber nu om sig med uhyggeligt accelererende hast. Man læser eller hører snart aldrig et årstal nævnt, uden at der fortættes med *hvor*: I 1972, hvor vi stemte os ind i EF, I 1815, hvor Napoleon blev ekspederet til St. Helena osv. Og så det forfærdelige *her* i efteråret, som københavnernes kan udtale, som om det er i ét ord, *her* i den dejlige juletid. Netop, det er jo tid, der er tale om. Hvorfor så misbruge *hvor* og *her*, som er gode til deres eget brug: at oplyse om *sted*?

Min overskrift er ikke grebet ud af

luften. I Præsteforeningens Blad 1991/39 kan man i en tekstvejledning læse (om helbredelse ved ord alene): det er der ikke hørt om siden skabelsens morgen, hvor (!) Gud sagde: »Bliv lys«, og der blev lys. En lille fanden må have taget ved forfatteren i skrivende stund, den lille djævel nemlig, som prædiker det nemhedens falske evangelium, at det ene ord er lige så godt som det andet, bare det bliver forstået.

Venlig hilsen
Niels Møller Sørensen
Aabenraa

! Kære Niels Møller Sørensen
Begynde blev optaget i dansk fra tysk, og det slog helt det gamle danske *byrje* ud; dette ord er ikke set på dansk grund siden en gang i 1500-årene.

Ordet *starte* kommer fra engelsk og dukkede op for lidt over 100 år siden. Ordet kommer allerede med i Retskrivningsordbogen 1891, men er ikke med i Dahl og Hammers »Ordbog for Folket« fra 1914 – det har nok stadig været sjældent og fremmed.

Til at *begynde* med brugte man kun *starte* om voldsom igangsættelse af noget fysisk, fx væddeløbsheste og maskiner. Det er vist en anvendelse som alle også i vore dage kan acceptere. Senere kom *starte* i brug også om karriere og skovture, og efterhånden trænger det frem i sammenhænge hvor det ganske rigtigt synes at kunne true *begynde*.

Det er dog sådan at der stadig er grammatiske områder som de to ord har monopol på. Genstande kan kun *startes*: biler, motorer, ventilator, computere. Og i forbindelser som »det begynder at blive mørkt« og »han begyndte at irritere mig« har *starte* ikke noget at gøre.

Hvis *starte* efterhånden fortrænger

begynde helt eller næsten, er det ikke nogen fordel for sproget. Vi har nu to ord med hver sin betydning og stilværdi. Der vil naturligvis være et tab hvis vi ender med kun ét ord.

Dette svar stemmer med hvad Sprog-nævnet svarer når der bliver spurgt om *starte* og *begynde*. Øjensynlig har De en idé om hvordan man får dette budskab ud til det danske folk, så balancen mellem *starte* og *begynde* bliver genoprettet i løbet af nogle måneder. Hvis De vil sende os et par ord om den praktiske fremgangsmåde, skal jeg lade det gå videre til Sprog-nævnet.

Problemet med *nu* og *da*, *hvor* og *her* behandlede vi i Mål & Mæle 14. årg. nr. 3, og der er ikke meget at tilføje.

Forbindelser som »Det efterår hvor min søn blev født...«, »Her i slutningen af det tyvende århundrede...« har været kendt siden 1750'erne, og der er næppe den af vore store og forbilledlige forfattere der ikke har skrevet sådan, fx selve Holberg.

Men som vi ser, er der alligevel nogle der føler sig stødt over denne brug af *hvor* og *her*, så jeg plejer at give det råd til folk som beder om det, at de skal bruge *da* og *nu* i disse sammenhænge, det er der ingen der føler sig generet af.

Men for et par måneder siden blev jeg ringet op af en mand som var meget opbragt over at folk både siger og skriver »Nu da vi har fjernsyn...«, »I denne tid da alt er usikkert...«, og han bad om min tilslutning til en kampagne imod denne sprogbrug: »Det er jo helt ulogisk at bruge *da* om nutiden«, sagde han, »og når man nu har det udmærkede ord *hvor*!«

Tjaa, hvem skal man holde med – for ikke at blive beskyldt for at være liberal?

EH

? Kære Mål & Mæle

På emballagen til en creme står der:
»Bør kun anvendes til børn under 15 år efter lægens anvisning«.

Jeg undrer mig over, at en anerkendt firma kan benytte så dårligt sprog. Man kan forledes til at tro, at cremen *kun* må bruges til børn under 15 år, indtil man læser de sidste tre ord. Ordet *kun* burde jo flyttes til *efter lægens anvisning*.

Hvad er i grunden forskellen på *creme* og *salve*?

Venlig hilsen
Mogens G. Dahl
Lyngby

! Kære Mogens G. Dahl

Teksten på emballagen kunne med fordel lyde: »Bør kun efter lægens anvisning anvendes til børn under 15 år«, eller: »Ikke til børn under 15 år undtagen efter lægens anvisning«.

Creme (el. *krem*) er både noget, man spiser, og noget man kan smøre på huden. *Salve* smører man kun på huden. Spørgsmålet er så, om ordene *creme* og *salve* bruges i flæng om hudsmøremiddel. Og svaret er, at der er visse forskelle.

I daglig tale bruges *salve* kun om lægemidler, jf. *tjæresalve*, *kopatte-salve* og *kvaksalver*. Der er derfor en tendens til, at salver kan have alle kulører og lugte.

Derimod bruges *creme* oftest om rensende, forskønnende eller forebyggende hudsmøremidler, jf. *dagcreme*, *rensecreme*, *solcreme* og *fugtighedscreme*. En *creme* er derfor oftest lys og velduftende. En *creme* kan desuden være flydende, hvad *salve* ikke er.

Men *creme* kan også bruges om lægemidler ifølge f.eks. Gyldendals *Fremmedord*. Det er sikkert ikke nogen udbredt brug, men dit eksempel

tyder på, at den findes. Og det er forståeligt, at et medicinalfirma forsøger at give deres produkter en mere appetitlig sproglig indpakning ved at kalde en typisk salve for *creme*.

Ovenstående svar om *creme* og *salve* bygger på især redaktionens erfaringer og sprogfornemmelse. Så skulle læserne kende eksempler, som ikke stemmer med svaret, hører vi gerne fra dem.

CE

! Knud F. Franck er utilfreds med svaret om forskellen mellem *vi danske* og *vi danskere* i Mål & Mæle 13. årg. nr. 2, og han sender denne »berigtigelse«:

»Jeg har aldrig hørt, at *vi danske* ikke skulle være li' så godt som *vi danskere*, og jeg ved ikke, hvor Victor Borge kan have hørt det første gang. Gad vide om han ville foretrække *vi amerikanske* frem for *vi amerikanere* (det vil han!). Det kan man jo godt forestille sig. Men det kan jo være, at han har tænkt på betydning og forskellen heri mellem disse to udtryk.

Vi danske betegner folk med dansk statsborgerskab, så at sige rent administrativt fastlagt. Vi danskere derimod er folk med dansk sprog opvokset i Danmark, altså inderligt ubetydeligt!«

Knud F. Franck fortæller her hvordan han ønsker at de to udtryk skal bruges, og hvordan han altså vil råde folk til at bruge dem.

I mit svar gjorde jeg rede for hvordan dansktalende i nutiden faktisk bruger *vi danske* og *vi danskere*.

EH

? Kære Mål & Mæle

Pudsigt, som det kan være nødvendigt at vride grammatikken for at få et politisk budskab ud i så kort form, at det kan stå på langsiden af en bybus.

Ekstra Bladets kampagne for tiden har blandt andet denne tekst:

HVORFOR BOYKOTTE FOLKETINGET/DE GØR JO IKKE NOGET?

Ret beset er ordet Folketinget ental, så det – sprogligt, i hvert fald – korrekte budskab hedder da:

HVORFOR BOYKOTTE FOLKETINGET/DET GØR JO IKKE NOGET?

Næh, vel?

*Anders Krarup
Aarhus C*

! Kære Anders Krarup

Det er rigtigt at den strenge korrekthed kræver at der altid henvises til entalsord med entalsord:

familien ... den
regeringen ... den
folketinget ... det
postvæsenet ... det

En undtagelse er dog »deleord«; de skal behandles som om de var flertal, skønt de jo er entalsord:

en del (elever) var syge [ikke *syg*]
et flertal (af deltagerne)... de mente [ikke *det mente*]
et antal (æbler) var rådne [ikke *råd-dent*]

Følger vi altså den strenge korrektheds regel, burde der på busserne have stået:

HVORFOR BOYKOTTE FOLKETINGET? DET GØR JO IKKE NOGET?

De fleste danskere følger dog en lidt anden regel. Det er rigtigt at ord som *familie, klasse, brudeparret* og *postvæsenet* efter deres bøjningsform er entalsord. Men efter deres indhold og betydning er de jo betegnelser for flerheder, og derfor behandles de tit som flertalsord:

familien, de var allesammen sure på mig

klassen har deres egne meninger om sagen

brudeparret så lykkelige ud

Man skelner nemlig mellem om man anskuer noget som en enhed eller som et kollektiv, dvs. som en samling af individer eller genstande. I eksemplerne ovenfor betragtes *familien* osv. altså som kollektiver. I følgende som enheder:

familien er oprindelig tysk (ikke *tyske*)

klassen er sproglig (ikke *sproglige*)

brudeparret har ændret sine (ikke *deres*) planer

En ganske tilsvarende skelnen regnes i øvrigt for fuldt korrekt i engelsk (the royal family is/are...). Men som sagt: På dansk er det det korrekte at holde sig til ental ved entalsord og give afkald på det mere uformelle sprogs nyttige præcision der ligger i at kunne skelne mellem ental og flertal. *EH*

? Kære Mål & Mæle

Først vil jeg takke for et godt blad, som jeg med stor iver kaster mig over, så snart lejligheden byder sig.

Jeg har et par sætninger, som jeg beder jer hjælpe med at »kommatere«. Selve konstruktionen i afsnittene lader mig gang på gang i stikken. Jeg er ganske enkelt meget i tvivl om, hvor jeg skal sætte kommaer (efter grammatikmetoden):

- *Af redegørelsen skal det fremgå hvilke korrigerende foranstaltninger der er truffet i forbindelse med hænselsen.*
- *Beskrivelse af kvalitetsmålsætning og herunder hvilke overordnede tiltag der gøres for at levere deklarerede*

produkter med de fastlagte kvalitets-egenskaber.

Jeg vil mene, at der i første afsnit skal sættes komma foran hvilke og foran der. I andet afsnit efter kvalitetsmålsætning og efter tiltag. Jeg efterlyser helt klare retningslinier, så jeg kan stå bedre rustet til en eventuel diskussion med kolleger.

På forhånd tak for hjælpen.

*Med venlig hilsen
Winnie Egevang*

! Kære Winnie Egevang

Det er let nok at svare på hvad der er det rigtige i de to sætninger. Det er værre at forklare det så det er til at forstå. Men altså, det skal være:

Af redegørelsen skal det fremgå, hvilke korrigerende foranstaltninger der er truffet...

og

Beskrivelse af kvalitetsmålsætning og herunder, hvilke overordnede tiltag der gøres for at levere deklarede produkter...

Så længe der har været regler for kommaer i dansk, har det skulle være sådan, og man kan læse om det i Ret-skrivningsordbogen side 580.

Hovedreglen for det såkaldte grammatiske komma, kryds og bolle-kommaet, er at der skal komma hvor en sætning begynder og ender, hvis der ikke står et andet tegn. Og da dine bisætninger begynder ved *hvilke*, er det dér kommaet skal stå.

De fleste har ikke besvær med at finde ud af hvor en bisætning begynder når den indledes med bindeord som *at, når, hvis, mens, som, da*. Men når det drejer sig om bisætninger med *hv*-ord, går det tit – for ikke at sige som regel – galt. Folk kan ikke klare den grammatiske analyse der skal til

for at afgøre om bisætningen begynder ved *hvem, hvad, hvilken* osv. eller ved *der*, og så opstår kaoset: Professionelle forfattere og journalister skriver galt, breve fra ministerierne har næsten konsekvent forkert komma, dansklærere retter deres elever fra det rigtige til det forkerte, og dagspressen fører an i forrykte kommaer ved *hv*-sætninger.

Vi har desværre ikke plads til et kursus i kommatering, men jeg kan henvise til to gode steder at læse om det. Det ene er *Håndbog i Nudansk* (2. udg. 1991 side 221-22 og 227); det andet er *Grammatisk komma* af Christiansen og Hedal (1976 side 51-52). Den sidste bog har ikke bare forklaringer, men også øvelser med facitliste, så hvis man virkelig mener det alvorligt... Og når du så har fået lært det, kan du være sikker på at din chef og dine kolleger tror at du gør det forkert!

Der findes to måder at sætte kommaer på i dansk. Den ene er den tyske, også kaldet grammatisk komma, den med kryds og bolle. Den anden er den engelske måde, også kaldet pause-komma. De fleste danskere bruger, eller forsøger på at bruge, tysk komma, men mange af dem der skriver i Mål & Mæle følger det engelske system. Så pas på med det!

EH

Kommaet og læseren

Hvilket kommasystem er bedst?

De tre kommaer

Vi har på dansk to officielt ligeberettigede kommateringssystemer: det grammatiske komma og pausekommaet.

Det grammatiske komma er det, som de fleste kender og bruger (med større eller mindre held); det er blevet indført efter påvirkning fra tysk, som har et lignende system. Det bruges først og fremmest til at afgrænse bisætninger fra hovedsætninger, og det sættes – med få undtagelser – efter helt faste regler og giver sjældent mulighed for at udtrykke en særlig mening ved hjælp af kommaet.

Pausekommaet, som snarere burde hedde meningskomma eller funktionskomma, er i virkeligheden – hvad de færreste ved – det ældste system i dansk. På engelsk og norsk benytter man udelukkende pausekomma. Men i dansk blev det brugt indtil begyndelsen af 1700-tallet, hvor det blev fortrængt af det tyske grammatiske komma. Først i 1918 blev det i en retskrivningsordbog foreslået indført igen, og det har siden da været anerkendt på linje med det grammatiske komma, men er aldrig rigtig slået an i befolkningen igen. Ganske vist bruges det efterhånden af en del forfattere og skribenter, men det kan stadig være svært at få det respekteret, hvis man f.eks. sender et manuskript med pausekommaer til en avis. Det bliver ofte rettet, som om der var tale om en skolestil med kommafejl.

Pausekommaets hovedfunktion er at vise, hvad der hører sammen meningsmæssigt, og den mest iøjnefaldende for-

skel i forhold til det grammatiske komma er, at der normalt ikke sættes komma omkring bisætninger. Dette system giver meget stort spillerum for det personlige skøn, idet man med komma kan markere, hvad man ønsker skal opfattes som en meningsmæssig helhed. Dermed stiller det naturligvis også krav om, at man gør sig klart, hvad man vil udtrykke, hvor reglerne for grammatisk komma fungerer helt »mekanisk«, når man én gang har lært dem.

Man kan også med pausekommaer give sin tekst en bestemt rytme, afbrudt og stakåndet med mange kommaer eller mere flydende med færre kommaer. Dette kommer naturligvis især frem ved oplæsning, hvor kommaer og andre tegn kommer til udtryk som pauser eller forskellige skift i intonationen, men også ved stillelæsning bliver læsningens forløb i nogen grad bestemt af tegnene.

Når pausekommaet ikke er blevet mere udbredt og f.eks. ikke konsekvent indført i skoleundervisningen, selv om det har været officielt anerkendt i 70 år, skyldes det sikkert i høj grad, at det forekommer svært at bruge og svært at lære andre at bruge, fordi der ikke er så faste regler som i det gamle system. Der er dog skrevet bøger om brugen af pausekomma, og i Retskrivningsordbogen fra 1986 er der gjort meget for at hjælpe brugerne til at anvende det fornuftigt med en udførlig vejledning i principperne for det, hvoraf det også klart fremgår, i hvilke tilfælde reglerne for grammatisk komma og pausekomma er ens.

Det tredje system, der skal omtales

her, er helt nyt; det er udarbejdet af sprogforsker Henrik Galberg Jacobsen og har foreløbig fået navnet *enheds-komma*. Det kan kort karakteriseres som en mellemting mellem de to andre. Det bygger på samme princip som pausekommaet, nemlig at kommaet sættes for at markere betydningshelheder. Men dette princip suppleres med nogle grammatisk funderede regler, hvoraf den vigtigste er, at der altid sættes komma efter bisætninger.

Reglerne for brug af komma mellem helsætninger og uafhængigt af sætningen, f. eks. i opremsninger, er de samme i de tre systemer.

Komma og læsning

Alle tre kommateringssystemer kan vel siges at være udformet med det formål at lette læsningen af det skrevne og fremme forståelsen af indholdet. Derfor er det egentlig overraskende, at der ikke før har været gjort noget for at finde ud af, hvordan de fungerer i så henseende. Der har været gjort forsøg på at udbrede kendskabet til pausekommaet og gøre det lettere at anvende ved at opstille fastere retningslinjer for brugen af det; men man har ikke undersøgt, om pausekommaer virkelig gjorde det lettere at læse teksterne.

Vi ser her bort fra oplæsning, hvor inddelingen og fraseringen af teksten spiller en afgørende rolle, men hvor også andre faktorer spiller ind. Det er meget sandsynligt, at en oplæsning, der ved hjælp af pauser og intonationsskift opdeler teksten efter samme principper som pausekommaet, ofte vil være den letteste forståelige; men oplæsningssituationen er så forskellig fra stillelæsning, at man ikke kan sige, at det samme nødvendigvis gælder her.

Hvis man spørger folk, der er læsevante og i stand til at skelne kommate-

ringsprincipperne fra hinanden, vil man i de fleste tilfælde få det svar, at grammatisk komma er bedst, og at pausekomma virker hæmmende og måske ligefrem irriterende under læsningen. Dette skyldes sikkert i høj grad vanens magt, og man må formode, at hvis folk, der er vant til at læse med et pausekommasystem, som f. eks. det norske, skal læse noget med grammatisk komma, føler de det lige så forstyrrende. Derfor kunne man også godt frygte, at den stærkt indgroede vane hos de allerfleste voksne danskere med at læse – og skrive – med grammatisk komma ville gøre det umuligt at påvise en evt. fordel ved andre systemer, selv i en kontrolleret undersøgelse.

Vi har dog alligevel ment, at det var værd at forsøge, og vi har prøvet at tilrettelægge et eksperiment på en sådan måde, at forsøgsdeltagernes større fortrolighed med det ene system end med de andre ikke skulle influere for meget på resultaterne.

En undersøgelse af læsning med forskellige kommateringssystemer er på ingen måde trivial. Hverken undersøgelses metode eller dens resultater giver sig selv.

Hvis vanens indflydelse er den væsentligste, vil alle eller de allerfleste læsere generelt læse hurtigst og sikrest med grammatisk komma.

Men det er også muligt, at de kommateringssystemer, pausekomma og enhedskomma, der er udformet med henblik på at klarlægge meningssammenhænge i tekster, vil vise sig at give de bedste resultater set fra læserens synspunkt. Endelig er det muligt, at teksternes sværhedsgrad vil vise sig at spille en rolle, sådan at et kommateringssystem med mange kommaer er bedst til svære tekster; mens læseren ikke behøver så mange kommaer, når teksten er let.

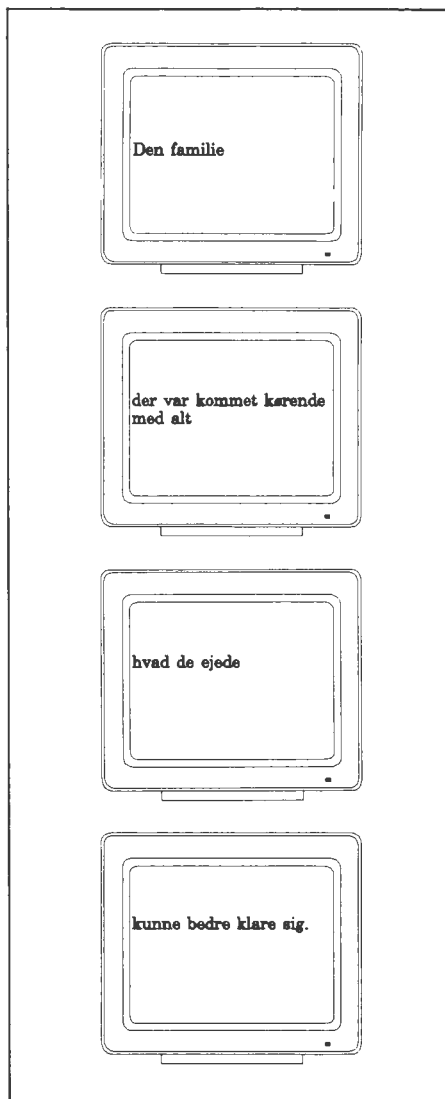
Undersøgelsens design og fremgangsmåde

Vi valgte at vise en række tekster på en computerskærm, således at læseren kun så teksten i små blokke ad gangen. Hver blok svarede til teksten mellem to kommaer (eller evt. punktum, udråbstegn el. lign.). Læseren skulle så trykke på en tast, hver gang han eller hun ville se den næste tekstblok. Ved at trykke på en anden tast kunne læseren gå tilbage i teksten, en blok ad gangen. Alle tegn på nær kommaer blev vist på skærmen. Og læserne fik kun at vide, at undersøgelsen drejede sig om forskellige måder at vise tekster på en skærm, og ikke at den havde noget med kommatering at gøre.

Ved at benytte denne fremvisning kunne vi måle læsetiden for hver tekstblok og således sammenligne læsetiderne for enkelte sætninger med forskellige kommateringer. Desuden håbede vi at kunne forstærke eventuelle forskelle mellem kommateringssystemerne.

Efter hver læsning blev der stillet nogle spørgsmål om indholdet af teksterne. Der var fire spørgsmål med hver fem svarmuligheder til hver tekst. Formålet med disse spørgsmål var ikke så meget at finde forskelle i forståelsen som at få læserne til at læse tilpas langsomt og grundigt til at sikre en rimelig grad af forståelse.

Nu kan man ikke vise den samme tekst flere gange til en læser, uden han eller hun lærer den at kende og dermed læser den bedre anden gang og endnu bedre tredje gang. Derfor kan man ikke sammenligne en og samme læsers læsning af en og samme tekst med forskellig kommatering. Det er nødvendigt at bede mange læsere om at læse flere tekster, således at hver læser kun ser hver tekst én gang. Ved at variere tekster og læsebetingelser systematisk kan man udelukke, at det er den enkelte tekst eller

Figur 1. Ved at trykke på en knap kunne læseren se hver tekstblok, én ad gangen. Med grammatisk komma blev der fire blokke, som vist i eksemplet. Med enhedskomma blev der tre blokke: Den familie... som var kommet kørende med alt hvad de ejede... kunne bedre klare sig. Og med pausekomma var der to: Den familie som var kommet kørende med alt hvad de ejede... kunne bedre klare sig.

læser, der er ophav til det endelige resultat.

Vi var interesserede i at sammenligne virkningen af tre kommaterings-systemer ved læsning af to slags tekster: lette og svære. Det gav i alt $3 \times 2 = 6$ betingelser.

Deltagere og tekster

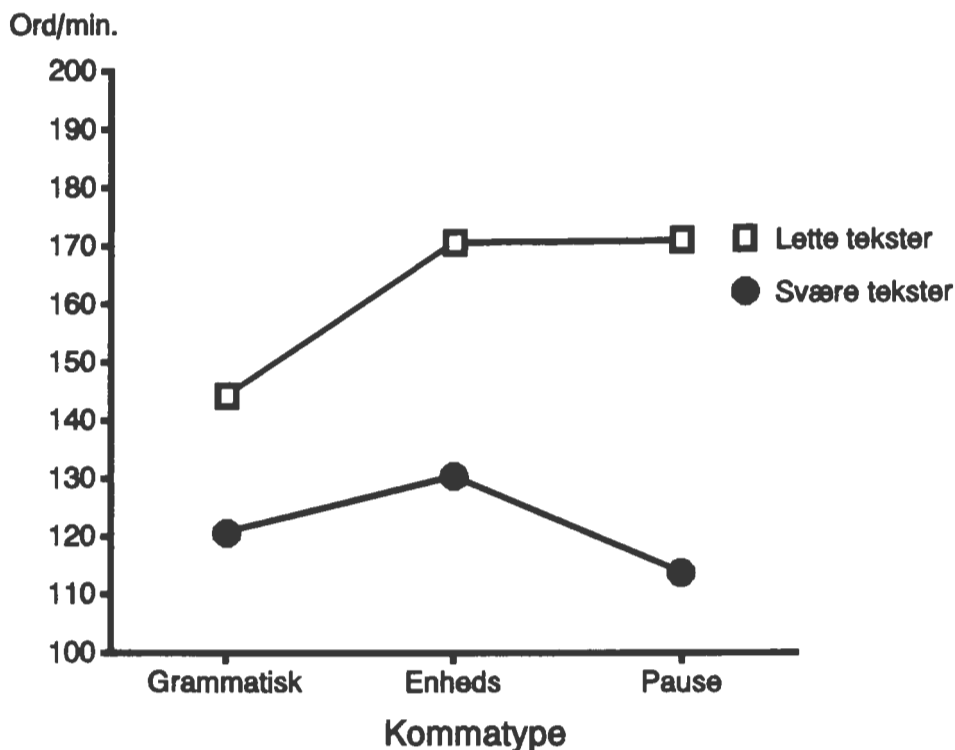
Undersøgelsen blev gennemført med 36 deltagere, som hver læste seks forskellige tekster, en under hver af de seks betingelser. Deltagerne i undersøgelsen var universitetsstuderende, som var i begyndelsen af deres studium og evt. deltog i særlige læsekurser.

Af de seks tekster var tre lette og tre svære. Hver tekst var på ca. 300 anslag.

De lette tekster var to romanuddrag og en avisartikel: Cecil Bødtger: *Silas og Hestekragen*, Inge Eriksen: *Victoria og Verdensrevolutionen* og en forsideder fra dagbladet *Information*.

De svære var uddrag fra tre forskellige fagtekster: Niels Bohr: *Atomfysik og menneskelig erkendelse*, *Bekendtgørelse af lov om sanering af 24/2 1981* og Jon Espersen: *Logik og argumenter*.

De to romanuddrag var fra forfatterens hånd skrevet med pausekommaer. I begge tilfælde var der sat meget få kommaer, selv efter reglerne for pausekomma. Avisartiklen og de tre svære tekster havde grammatisk komma i originalen. Retskrivningsordbogen (1986) og Henrik Galberg Jacobsens forslag

Figur 2. Læsehastighed med lette og svære tekster, der var opdelt efter tre forskellige kommaterings-systemer.

(1989) blev brugt som grundlag for at sætte kommaer i de bearbejdede versioner af teksterne.

Resultater: læsehastighed og forståelse

Selv om der er forskelle på kommaterringssystemer, så kom disse forskelle langt fra frem i alle dele af teksterne. For at eventuelle forskelle ikke skulle blive maskeret af alle lighederne, udvalgte vi alle de perioder, hvor der var mindst to kommaers forskel mellem grammatisk komma og pausekomma. Udvælgelsen gav i alt 41 perioder.

Læsetiden for den enkelte læser blev beregnet som den samlede tid, teksten havde været synlig på skærmen, dvs. inklusive tilbagespring i teksten. Ekstreme læsetider på over 1 minut for en enkelt tekstblok blev sat til den gennemsnitlige læsetid plus 2,5 standardafvigelser for den pågældende læser. De gennemsnitlige læsehastigheder i de 41 perioder for alle deltagere ses i figur 2.

En variansanalyse af læsehastigheden med to uafhængige variable, kommasystem og tekstsværhedsgrad, og gentagne målinger på hver læser viste statistisk signifikant effekt af kommasystem ($F(2,78) = 6,08$, $p < 0,01$), idet *grammatisk komma i gennemsnit gav langsommere læsning end de andre kommaterringssystemer*. Desuden var der et signifikant samspil mellem kommasystem og tekstens sværhedsgrad ($F(2,78) = 5,26$, $p < 0,01$). Dette samspil betyder, at *det ikke var den samme kommatype, der var bedst til alle tekster*.

Parvise sammenligninger viste, at grammatisk komma gav signifikant langsommere læsning end pausekomma og enhedskomma ved lette tekster. Derimod gav pausekomma langsommere læsning end enhedskomma ved svære tekster. Forskellen mellem pausekomma

og grammatisk komma var ikke statistisk signifikant ved svære tekster.

Der var store variationer i antal rigtigt besvarede spørgsmål til teksterne. For alle læsebetingelserne lå middelværdien omkring 2,5 korrekte svar (af fire mulige) med en standardafvigelse på ca. 1. Antallet af korrekte svar svingende fra nul til fire under fem af de seks betingelser.

En variansanalyse af antal korrekt besvarede forståelsesspørgsmål for de enkelte læsere viste udelukkende effekt af teksternes sværhedsgrad ($F(1,35) = 4,53$, $p < 0,05$). Der var ingen signifikant effekt af kommaterringssystem eller interaktion mellem teksttype og kommaterringssystem.

Undersøgelsens særlige læseform

I de udvalgte perioder gav grammatisk komma ca. dobbelt så mange tekstbrud (blokke) som pausekomma (4,95 mod 2,44) med enhedskomma et sted derimellem (3,37 kommaer pr. periode). Man kan derfor spørge, om resultaterne simpelt hen skyldes, at læserne skulle trykke flere gange på knappen ved grammatisk komma end ved enhedskomma og pausekomma. Man kunne tænke sig, at hastigheden blev sat væsentligt ned, når læserne skulle trykke mange gange på knappen for at se teksten.

Denne mulighed kan måske forklare, hvorfor pausekomma gav hurtigere læsning end grammatisk komma ved lette tekster; der var jo væsentlig færre tekstbrud ved pausekomma end ved grammatisk komma. Men den forklarer ikke, hvorfor enhedskommaet var pausekommaet overlegent ved svære tekster, for enhedskommaet gav flere tekstbrud end pausekommaet. Og det strider også imod, at enhedskommaet gav mindst lige så hurtig læsning som pausekommaet

ved lette tekster, skønt der også her var flere tekstbrud med enhedskommaet end med pausekommaet. Hvis tekstbruddene i sig selv nedsætter læsehastigheden lidt, så kan det altså ikke være ret meget.

Man kan også vurdere betydningen af den særlige læsesituation på en anden måde. Man kan forsøge at vurdere, hvor lang tid læsere er om at trykke på knappen, når de vil se den næste tekststump. Elbro har tidligere bedt gode læsere om at trykke på en knap, indtil der kom et bestemt bogstav på en skærm foran dem. Det viste sig, at reaktionstiden lå på 0,35 sekund i gennemsnit med en temmelig lille spredning.

I kommaundersøgelsen prøvede vi derfor at trække 0,35 sekund fra læsetiden for hver gang, læserne skulle trykke på knappen. Det gav lidt hurtigere læsehastigheder, og det favoriserede især grammatisk komma med de mange tekstbrud. Men selv med denne justering gik læsningen med grammatisk opdeling af lette tekster stadig signifikant langsommere end læsningen med enhedskomma. Derimod var forskellen mellem grammatisk komma og pausekomma ikke længere signifikant ved lette tekster.

Alt i alt kan den særlige læsesituation næppe i sig selv forklare de fundne forskelle. Forskellene må skyldes mindre selvfølgelige effekter af antallet og/eller placeringen af opdelingerne.

Antallet eller placeringen af kommaerne

Man kan spørge, om resultaterne bare skyldes *antallet* af kommaer, eller om det også spiller en rolle, *hvor* kommaerne står. Resultaterne passer jo nogenlunde med en regel om, at svære tekster skal have mange kommaer; mens lette tekster skal have få.

Nu havde vi ikke nogen kontroltekst, der var opdelt helt tilfældigt, så vi kan ikke besvare dette spørgsmål på en enkel måde. Vi gennemførte derfor en statistisk analyse, hvorved vi tog højde for forskelle i antal afbrydelser i teksten, idet vi betragtede antallet af afbrydelser som en med-variabel i analysen af læsehastigheder. Med denne fremgangsmåde viste der sig *ingen* parvise forskelle mellem kommasystemerne, hverken ved lette eller svære tekster.

Imidlertid har denne analyse en tendens til at hælde barnet ud med badevandet. Den overser nemlig, at kommateringssystemerne oplyser, *hvornår* der skal sættes *mange* kommaer, og *hvornår* der ikke skal. Det betyder, at det nok er rigtigt, at der skal flere kommaer i svære tekster, end dem der sættes med pausekomma; men bare man sætter de ekstra kommaer på de steder, hvor der skal enhedskomma, så er det godt nok. Resten af de grammatiske kommaer er overflødige – og direkte generende i lette tekster.

Skønlitteratur og faglitteratur

To af de tre lette tekster var skønlitteratur. Eftersom der oftest benyttes pausekommatering i skønlitteratur, mens grammatisk komma er klart dominerende i faglitteratur, kunne man forvente, at denne tradition ville slå igenem i undersøgelsens resultater.

En variansanalyse baseret på de gennemsnitlige læsehastigheder med hver af teksterne som helhed bekræftede denne hypotese, idet den viste et signifikant samspil mellem teksttype og kommateringssystem ($F(2,8) = 7,53$, $p < 0,05$). Pausekomma gav hurtigere læsning end grammatisk komma af skønlitterære tekster; men det samme var ikke tilfældet i faglitterære tekster.

Det er altså muligt at tolke resulta-

terne som en følge af vanens magt; men det er også muligt, at resultaterne er en ægte effekt af forskelle i læsning af forskellige genrer, fortællende overfor informerende tekster. For at vurdere det må man gennemføre undersøgelser med lette og svære tekster af samme genre.

For den skrivende er dette spørgsmål dog ikke afgørende. Den skrivende behøver ikke at vide, om læseren foretrækker en bestemt kommatering af den ene eller den anden grund.

Konklusion

En væsentlig konsekvens af denne undersøgelse er, at man ikke kan påstå, at

grammatisk komma eller pausekomma *altid* er bedst. Grammatisk komma giver måske lidt hurtigere læsning af vanskelige (fag)tekster; mens pausekomma giver hurtigere læsning af lettere (skønlitterære) tekster.

Hvis man vil pege på en vinder med både lette og svære tekster, må det være 'enhedskommaet', som dog indtil videre er en ukorrekt mellemting.

*Vibeke Appel,
f. 1952
cand. mag.*

*Carsten Elbro,
f. 1955
adjunkt, dr. phil.
Københavns Universitet*

Mål & Mæle

*Redaktion: Erik Hansen,
Ole Tøgeby, Carsten Elbro.*

Grafik: Hanne Simone.

*Ekspedition:
CBL tryk, Håndværkervej 10,
postbox 3072, 6710 Esbjerg V.
Telefon 75 15 43 60.*

Tryk: CBL tryk, Esbjerg.

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 138,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til CBL tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til: Ina Nielsen, Institut for Almen og Anvendt Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Njalsgade 86, 2300 København S.

Kartofler

Kartoffelen kom til Europa fra Sydamerika i løbet af 1500-tallet. Og til Danmark i begyndelsen af 1700-tallet.

Til at begynde med var danskerne meget i tvivl om hvad de skulle kalde dette nye fødemiddel.

Vi finder som et forslag ordet *potet* eller *potato*; det kom fra det engelske *potatoe*, som stammer fra spansk *patata*, samme oprindelig høitiske ord som *batat*, en helt anden rodfrugt som kartoffelen til at begynde med blev forvekslet med. Det var det ord der slog an i nabolandene: på norsk *potet*, og på svensk *potatis*.

Et andet navneforslag var det billedlige *jordæble* eller *jordpære* – men mest *jordæble*. Det har vi oversat fra tysk *Erdapfel*, et ord som stadig kan bruges i østrigsk tysk, og det er også præcis det samme den franske betegnelse *pommes de terre* betyder.

Men det ord der vandt på dansk grund, er jo *kartoffel*. Også det stammer fra tysk, hvor det er en omdannelse af det italienske *tartufolo*, og faktisk havde vi for et par hundrede år siden også ordet i formen *tartuffel* og *tartøffel*. Det italienske *tartufolo* betyder 'trøffel' – det kan man egentlig godt høre. Trøffelen er jo en kostbar spiselig svamp der vokser som knolde under jorden, og den har man altså sammenlignet kartoffelen med.

Først blev kartofflen altså forvekslet med bataten, så blev den sammenlignet med æbler og træfler. Men da *tartufolo* blev til *kartoffel* – da endelig blev kartofflen sig selv og fik sit eget navn.

Erik Hansen

Mini-revolution i dagligsproget

At kunne et sprog betyder at man i enhver situation ved hvad der er den sædvanlige, *den upåfaldende* måde at udtrykke sig på. Til enhver situationstype er der et sæt upåfaldende udtryksstrukturer til rådighed, og dermed er der også angivet hvad der er en afvigende, *en markeret* måde at udtrykke sig på.

Det gælder ikke blot sprog men enhver slags adfærd. Ligeså upåfaldende det er at have badebukser på ved en strand, ligeså markeret er det ved en konfirmation. At sige at der er en *stilistisk* forskel på sætningerne »Slå dig bare ned, du gamle« og »Vil De være så venlig at tage plads« er det samme som at sige at de hører hjemme i to forskellige sociale situationer, at de har hvert sit sted hvor de gælder som upåfaldende.

Normalt er vi fuldstændig klar over – og enig med andre om – hvilken type situation der foreligger. Hvis vi ikke er det kan der selvfølgelig opstå forskellige former for *sproglig støj*, afvigelser. Storm P. har en vittighed med en vagabond for retten. Dommeren: »De skal betale 50 kr.«. Vagabonden: »Er det med det hele?«. Vagabonden viser med sit svar at han oplever det som en værts-hussituation.

Men når vi er enige om forståelsen af situationen er vi også enige om hvad der er påfaldende og hvad der er markeret.

Lad os se på to kommunikationssituationer fra dagligdagen. En mand står ved en kiosk og har bestilt en bananis: »Det kan du ikke få, du. Geniet der skulle komme med isen er blevet forsinket«. En elevator på et hospital. En besøgende gør mine til at trykke på en knap og spørger en sygeplejerske hvor

hun skal hen: »Jeg skal helt ned i undergrunden«, svarer hun.

To sociale situationer der er underlagt klare regler for hvilke samtalemåder der er normale, regler for hvad der er relevant og hvad der er overflødig. Der er præcise regler for hvordan rollerne som henholdsvis ismand og elevatordpassager skal administreres. Vi kender dem og reagerer uhyre fintmærkende på afvigelser. Hvis klinikdamen hos tandlægen snøfter mens hun udfylder regningen og siger: »Åh, jeg er vist blevet forkølet af at stå så meget på skøjter igår«, synes vi det er sødt og rart. Hvis hun giver sig til at fortælle omstændighederne ved hendes mands selvmord med en klump i halsen bliver vi usikre og forvirrede. Det emne hører ikke rigtig til i situationen. Men afvigelserne kan også være meget mindre, som i de to eksempler.

De tilsvarende upåfaldende, situationsnormale sætninger ville have lydt: »Ham der skulle komme med isen...« og »Jeg skal helt ned i kælderens«. Det er lidt pudsigt, lidt anderledes, lidt kreativt at sige »undergrunden« i stedet for »kælderens«. De to nyvalg er ikke vildt morsomme, ikke vildt oprørske. De er i det hele taget slet ikke vilde. De er bare lige en lille, bitte smule et eller andet. De rager lidt op i opmærksomheden.

De sædvanlige udtryk er frafalgt. Der er gjort *en indsats*, der er ydet noget sproglig energi. Grundmekanismen, grundbudskabet er intensitet og opmærksomhed. De to sætninger er ikke automatiske og forudsigelige. Det er ikke sløve vane-replikker. Det er klart at den talende er opmærksom på at have sagt noget *på en anden måde*. Der er

simpelthen investeret noget bevidsthed, noget engagement. Vi kender det også fra anden kommunikation end sproget. Hvis du fx beder mig om at række dig tændstikkerne kan jeg enten bare række dig dem, eller jeg kan gribe æsken langsomt med tommel- og pegefinger, løfte den lodret op i luften og dernæst stadig langsomt føre den i en linje hen imod dig for tilsidst at anbringe den i dine hænder. Eller hvordan det nu kan være – det er lidt svært at beskrive blot med ord. Men det er klart at alle handlinger har som alternativ at de kan udføres stiliseret, mærkværdigt – med *bevidsthed om handlingen*.

Visse ord i sproget har simpelthen en sideform der varetager denne alternative funktion: divan/divaneser, frikaldelle/frikadunse, chefen/cheferen. Hele slang-området har også ofte den samme virkning.

Det der sker, hvadenten det er sprog eller kropshandling det drejer sig om, er at noget der normalt ligger lavt i bevidstheden bliver løftet op – vel at mærke uden at der lige netop er nogen *påtrængende grund* til det. Ismanden er ikke i gang med at meddele at ham der kommer med forsyninger er specielt intelligent (og heller ikke at han er det modsatte), der er ikke noget specielt budskab i at sygeplejersken kalder kælderen for undergrunden, og jeg er ikke ved at vise dig hvordan man giver et andet menneske en æske tændstikker. Det der sker er først og fremmest at samværet får tilført noget bevidsthed.

Der sker noget *overflødigt* og dermed løsnes samtalen en smule. Et lille opgør med samfundets regler for rollerne i den pågældende situation. I det moderne samfund har vi ofte kun en enkelt kontaktflade til hinanden, rollen. Vi oplever kun købmanden som købmand, og glemmer derfor let at han jo også er far, søndagsjæger, bilist osv. Vi stivner lidt i

de sociale roller, dem som jo er styrende for hvordan vi taler sammen.

Overtrædelsen af disse normer kan enten forarge og forvirre eller glæde og varme os. Ismanden og sygeplejersken er dagligsprogets partisaner. De laver deres mini-revolution med små midler. Med deres detail-justeringer peger de først og fremmest på at vi bare er mennesker der taler sammen, hvad der tit glemmes i mange rolle-situationer. Med deres opgør laver de en lille åbning, en invitation til hvadsomhelst. Grænserne er brudt, kun en lille smule, men nok til at samtalen kan bølge mere frit. Det første skridt er taget.

*Lars Henriksen
Cand. mag. og lic. phil. i dansk
og sprogpsykologi.
Aalborg Universitetscenter*

Ord for alle pengene

Mål & Mæle er flere gange blevet spurgt om oprindelsen til ordet *ecu*. Vi benytter lejligheden til også at se på en håndfuld andre pengeord, nemlig navnene på de allerfleste mønter og værdienheder som bruges og har været brugt i Danmark.

Daler, rigsdaler

Ordet kommer fra tysk *Joachimsthaler Gulden Groschen*, dvs. en guldmønt fra Joachimsthal. I Joachimsthal (Jáchymov) i Böhmen prægede man fra 1518 sølv- og guldmønter, og betegnelsen *Joachimsthaler*, forkortet *T(h)aler* bredte sig hurtigt til hele det tyske sprogområde, men også til dansk i formen *daler* og til engelsk som *dollar*.

I Danmark blev *daler* navnet på en sølvmønt som prægedes frem til møntreformen i 1875 (se kroner og øre). Ved reformen sattes 2 kr. til 1 daler, og derfor brugtes ordet *daler* i daglig tale om en tokrone indtil for ca. 20 år siden, da tokronen forsvandt.

Rigsbankdaler er betegnelsen for en sølvmønt der blev udstedt af Rigsbanken efter statsbankerotten 1813; fra 1854 kaldtes den også officielt *rigsdaler*.

Dukat

Ordet er kommet til os via tysk, men stammer fra middelalderligt italiensk.

En *ducato* er en guld- eller sølvmønt, og navnet stammer fra det sidste ord i teksten på en mønt præget af hertugen af Apulien o. 1150. Teksten lød: »Sit tibi, Christe, datus iste ducatus« dvs. »Dig, Kristus, overdrages dette hertugdømme«. *Ducatus* betyder hertugdømme, og den jordiske hertug overdrager altså sin magt til den himmelske konge. Latin *dux*, italiensk *duce* betyder 'hertug' eller 'fører'.

I Danmark prægedes dukaten indtil 1823; dens værdi var to Rigsdaler.

Ecu

er endnu ikke en mønt, men en mere abstrakt regneenhed som bruges inden for EF. Det er forkortelsen af det engelske *European Currency Unit*, 'europæisk valuta-enhed'.

Men der er det raffinerede ved det at *ecu* også er et gammelt fransk ord som betegnede en større mønt, noget i retning af vores daler. Den blev præget i Frankrig i 1600- og 1700-årene. Den oprindelige betydning af *ecu* er 'skjold'. En mønt er et lille skjold eller en lille skive. Det er således en betydningsudvikling som går helt parallelt med *skilling* og *penning* (s.d.).

I dansk bruges kun den franske ud-tale: [eky].

Hvid

Betegnelsen for mønten *hvid* bruges nu kun i vendingen »...betale til sidste hvid«, dvs. også den sidste øre skal betales, der er ingen rabat her. Det er måske bedst kendt som bibelcitát: »Du skal ikke komme [ud af fængslet] før du be-

taler den sidste hvid« (Matth. 5.26). Ordet stammer fra tysk og brugtes i middelalderens Danmark om en mønt af ringe værdi, nemlig en trettendedel af en skilling. Det er usikkert hvordan forbindelsen mellem farve og mønt skal forstås, måske er der oprindeligt tale om sølv.

Krone

Mønt indført i Danmark, Norge og Sverige i midten af 1870'erne. Navnet stammer fra afbildningen af den kongelige krone på en af møntens sider. Mønter med tilsvarende navne har eksisteret i andre europæiske lande, bl.a. Tyskland og Østrig, og kronen er stadig hovedmønten i Tjekkoslavakiet.

Mark

er en møntbetegnelse som kendes fra flere lande i Europa, i vore dage Tyskland og Finland. I Danmark havde man mark indtil 1875. En mark opdeltes i forrige århundrede i 16 skilling, og der gik 6 mark på en daler.

Ordet kommer fra tysk, og oprindeligt er det en vægtenhed. Ordet *mark* betyder 'mærke', nemlig mærkerne eller streginddelingen på en vægtstang. Tænk på en vægt med et forskydeligt lod på en stang. Man kunne med den udmåle vær-

dier som så og så mange mark (dvs. streger) sølv eller guld. I middelalderen var en dansk mark = 235,29 gram, men værdien afhang naturligvis af hvad det var man vejede. Hvis det var ædle metaller, var det en meget høj værdi.

Senere begyndte man at præge mønter med betegnelsen *mark*; den har haft vidt forskellig værdi gennem tiderne. Ordet for mønten mark er det samme som ordet *mark* i betydningen 'jordstykke'. Oprindeligt var *mark* markeringen af jordstykkets grænse, senere blev det betegnelsen for det der var inden for denne markering.

Mønt

Ordet er kommet til Danmark over tysk (Münze), som meget tidligt har lånt det fra latin *moneta*. I latin er betydningen 'mønt' eller 'møntværksted'. Oprindeligt er *officina Monetæ*, et romersk møntværksted som befandt sig i et tempel for gudinden Juno, som havde tilnavnet *Moneta*.

Heraf også *moneter* og det franske ord for småpenge, *monnaie*, som blev til det engelske *money*, 'penge'.

Penge

er oprindeligt flertal af *penning* (s.d.), og dette er forklaringen på at *penge* i nordiske sprog er flertal, mens det tilsvarende ord på de fleste andre sprog er ental: *money*, *Geld*, *argent* osv.

Penning

et tysk ord, jf. *Pfenning*, engelsk *penny*. Som møntenhed i Danmark kun i middelalderen.

En tiltalende forklaring på ordets oprindelse er at det er en formindskelsesform af *pande*. Dette ord stammer fra latin *panna* med betydningen 'køkkenredskab', 'stegepande'. *Penning* kunne

da oprindelig være 'lille skive', helt parallelt med *ecu* og *skilling*.

Men der er visse mystiske ordformer i forskellige ældre sprogtrin som gør at sproghistorikerne ikke rigtig kan få dette regnestykke til at gå op. Så de fleste etymologiske ordbøger siger om *penning* at det er af uvis oprindelse, og dog måske således at et ord man ikke kan finde ud af, på et tidligt tidspunkt er blevet sammenblandet med den »lille stegepande«, sådan at der alligevel kan være noget om snakken...

Skilling

Ordet er et tidligt lån fra tysk, jf. østrigsk *Schilling*, engelsk *shilling*. I Danmark møntenhed indtil 1875, se *daler*.

Der er lidt usikkerhed om ordets oprindelse, men det er sandsynligt at det er beslægtet med tysk *Schild*, dansk *skjold*. *Skilling* er da en forminskelsesform: 'lille skjold', 'lille skive', jf. *penning* og *ecu*.

Skærv

Ordet stammer fra tysk, og er beslægtet med ord som betyder noget med at skære eller snitte (beslægtet med dansk *skære*). Tanken kan være at mønten er så lille eller værdiløs som spåner eller -skærver.

I moderne dansk bruges *skærv* kun i betydningen 'ringe beløb', samme betydning af moderne tysk *Scherflein*. Fra bibelen kender vi ganske vist beretningen om enkens skærv (Luk. 21.2), men *skærv* har aldrig været en officiel møntenhed i Danmark.

Øre

var i middelalderens Danmark ikke en mønt, men en regneenhed, nemlig værdien af en vis vægt ædelt metal. En øre gjaldt for en ottendedel mark (s.d.), og man talte om *en øre sølv*, *tre øre guld* osv. Det er også *øre* vi finder i *løsøre*, dvs. de værdier som kan flyttes, fx møbler, i modsætning til jord og huse.

Øre fandtes allerede i urnordisk, før 800, men det er et gammelt lån fra latin *aureus*, 'guldmønt' af *aurum*, 'guld'.

Som mønt indførtes *øre* ved møntreformen i 1875 som en hundrededel af en krone.

Der er mange flere pengeord i dansk hvis vi tager slang med. Faktisk er penge et af de allermost kreative slangområder. Så en anden gang skal vi måske se lidt på mængden af grunker, gysser, spir, klejner, bananer og røde rejer.

Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog
Københavns Universitet

Lommespiller

De sproglige vestenvinde transporterer engelsk sprog og amerikansk kultur ind over store dele af Europa, og også de nordiske lande er stærkt påvirket. Specielt i Norge har der rejst sig en organiseret modstand. Det norske sprognævn har iværksat hvad man kalder 'Aksjonen for sprogligt miljøvern'; den følges med interesse, og støttes på forskellig måde - af regeringen Brundtland, af virksomheder som fx de norske mejerier og af en del private. Der er alene i 1990 givet omkring ½ million i ekstrastøtte til kampen for at værne det norske sprog.

125.000 norske skoleelever har fået et kampagnehæfte, der hedder 'ja til norsk'; det skal styrke det sproglige immunforsvar og fortæller bl.a., at den norske digter Henrik Wergeland bruger flere forskellige gloser end fx Shakespeare. Der står ikke noget om, at hans skriftsprog på det nærmeste var dansk.

En del af aktionen går ud på at finde erstatningsord for de engelske gloser. Hvorfor sige Batman, når man kan sige 'lynvingen', hvorfor sige 'happy hour', når 'billigtime' er lettere at forstå for alle?

Og skal man finde sig i, at ungdomskulturen bliver mere og mere amerikanseret? Det synes man ikke i Norsk Sprogråd, så man har appelleret til offentligheden om fx at finde et ord, der kan udkonkurrere en 'walkman'. En 'gåmand' har fundet nåde, men man foretrækker alligevel en 'lommespiller'.

Den slags tør Dansk Sprognævn ikke indlade sig på. Her registrerer man først og fremmest, hvad der *er* sket.

Som en del af kampagnen har man fremstillet tusindvis af badges med slagord. Man kalder dem naturligvis ikke badges, men 'holdningsknapper'. Dem har vi heller ikke i Danmark. Men mon ikke flere og flere af os i det mindste er ved at udvikle holdninger til spørgsmålet?

*Jørn Lund, f. 1946
professor i dansk sprog,
Danmarks Lærerhøjskole*

Herfra og dertil

Om præsuppositioner og sprogforståelse

»Hvornår er du holdt op med at tæve din kone?« »Hvorfor er du dummere end andre folks børn?« – Det er velkendt, at visse udtryksmåder har noget lumsk ved sig, derved at de synes at forudsætte bestemte antagelser som noget allerede fastslået. Hvis man f.eks. svarer på disse spørgsmål, så har man indrømmet, at man tidligere har været brutal over for sin kone – eller at man er dummere end de fleste!

Dette fænomen er interessant på mange planer, først og fremmest fordi det er en særlig måde at meddele sig på. Desuden er sådanne forudsatte antagelser interessante, fordi de kaster lys over »normale« meddelelser.

Det er stadig en meget udbredt opfattelse, at sprog er en afbildning af sagforhold på samme måde, som et landkort afbilder et geografisk område. Denne opfattelse har imidlertid ikke plads til sådanne forudsatte antagelser: enten er noget med på kortet, eller også er det ikke; mere er der ikke at sige.

Forudsatte antagelser må i stedet forstås i sammenhæng med sprogets karakter af *handling*. Begrebet 'sproghandling' indebærer, at en ytring grundlæggende er en handling, der griber ind i virkeligheden i stedet for blot at afbilde den. Når man siger noget, ændrer man situationen; det er derfor man tager ordet – for at advare, love, gratulere, meddele, kritisere, give ordre osv.

Sproget har naturligvis også en afbildningsfunktion, som er et uundværligt element i sproget – men afbildningen er et redskab for handlingen. Handlinger

er i modsætning til afbildninger dynamiske: deres væsen er at forandre en situation. Herfra følger det grundvilkår, at enhver handling har et udgangspunkt og et mål; og man må forstå det forudsatte i den forbindelse.

Forudsætninger og præsuppositioner

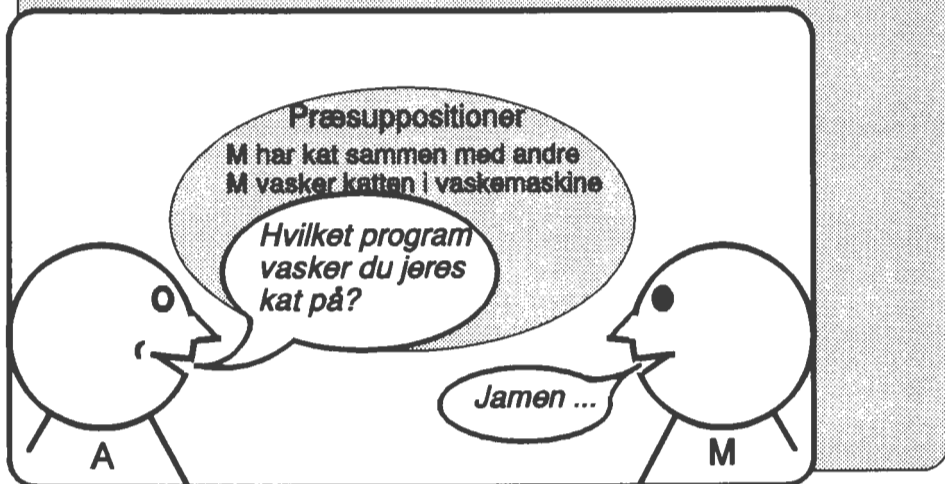
I det øjeblik sproglige ytringer ses som handlinger, rammes de også af dobbeltheden udgangspunkt – mål. I stedet for at være beholdere med information må ytringer forstås som handlinger, der dels er rettet mod et mål, dels orienteret ud fra et udgangspunkt. Hvis man siger, at en ytrings udgangspunkt kan karakteriseres ved et sæt af forudsætninger, kan man nu definere det mere tekniske udtryk »præsupposition« ved at sige, at en ytrings præsuppositioner er de forudsætninger, ytringen rent sprogligt *markerer*, at den går ud fra.

Siger jeg f.eks.: »Himmelbjerget er det højeste bjerg i Danmark«, så har jeg sagt, præsupponeret, at der er mindst to bjerge i Danmark. Og siger man: »Auker, Bjerregaard, Jensen og andre socialdemokrater«, så har man også sagt at Jensen er socialdemokrat.

Men ikke alle forudsætninger er præsuppositioner; præsuppositioner er de *synlige* udtryk for, at en ytring (ligesom alle handlinger) er bundet til den situation, den har udgangspunkt i.

Det vil sige, at der er både en vigtighed og en stor forskel på at beskrive en sproghandlings forudsætninger og på at beskrive dens præsuppositioner.

Forudsætninger i situationen: M har ingen kat.
M ville aldrig vaske en kat i vaskemaskine ...

Man kan sprogligt forudsætte (præsupponere) noget, som ikke er forudsat situationen. Det kan give modtageren (M) problemer.

Begge dele har at gøre med forbindelsen mellem sproghandlingens udgangspunkt og dens mål. Men hvis man spørger efter handlingens forudsætninger, kræves der et andet og mere omfattende svar, end hvis man spørger om dens præsuppositioner. Forudsætningerne omfatter nemlig også alt det, som er usynligt set ud fra den sproglige ytring selv: hele den situation, som ytringen fremsættes i. Principielt er spørgsmålet om forudsætninger nærmest bundløst: der er ikke nogen absolut grænse for, hvor lidt eller hvor meget man skal have med.

Spørger man derimod efter en sproghandlings præsuppositioner, skal man kikke på det sproglige. Svaret er givet, når man for alle de sproglige størrelser har beskrevet, hvordan de hver især og i samspil markerer et udgangspunkt i en bestemt situation.

Da Luther ifølge overleveringen sagde: »Her står jeg. Jeg kan ikke andet. Gud hjælpe mig. Amen« må man for at beskrive hvad der lå i denne ytring som historisk hændelse have en hel del *forudsætninger* med; konkret forudsættes kravet til Luther om at opgive sine oprørske tanker, alment forudsættes katolicismens påkaldelse af en åndelig autoritet, som gør Luthers insisteren på sin egen samvittighed til noget kættersk – osv. osv. Men det kan man ikke se af selve ytringen; af den kan man kun se en henvisning til det talende subjekt, til Gud, og en brug af kirkelig sprogbrug hentet fra genren eller sproghandlingen 'bøn'. De således sprogligt markerede forudsætninger udgør *præsuppositionerne*. Ytringen præsupponerer derfor ikke hele Luthers situation på taletidspunktet, men kun de dele af den som

smitter af på ytringens sprogdragt. Heraf fremgår også, at man for at forstå en ytring ikke kan nøjes med præsuppositionerne – man må have de væsentlige dele af de usynlige forudsætninger med også.

Præsuppositioners bundethed til det rent sproglige åbner mulighed for manipulation: Som i de to eksempler, artiklen startede med, kan taleren præsupponere noget, som reelt ikke er forudsat i situationen. Eller som noget mindre iøjnefaldende kan han, hvor der hersker tvivl, ved hjælp af præsuppositioner lusse nogle antagelser ind i situationen uden nogen sinde at lade dem fremstå som noget, der kan diskuteres. Reklamer udnytter f.eks. dette, når de skriver *kun* foran prisen og derved indfører en præsupposition om at tallet er lavere, end man kunne forvente. Tricket er kendt fra tryllekunstnere: Det, man foretager sig i fuld offentlighed, kan virke, som om det var usynligt, hvis blot opmærksomheden er effektivt anbragt et andet sted; det er på samme måde ytringers *mål*, der er beregnet på at stjæle opmærksomheden. Et særtilfælde af manipulation er skønlitteratur, som taler ud fra et univers, der ikke findes, men som læseren lokkes til at fremmane for sit indre blik.

Talens indhold overfor talens genstand

Hvis man ser på, hvilke slags præsuppositioner der findes, kan man konstatere, at det er en såre broget flok. Det har vist sig meget vanskeligt at bringe dem alle ind under en helhedsbetragtning, og derfor henligger området også stadig i en tilstand af delvis uafklarethed. En del af fænomenerne kan dog samles under en betragtning, der opfatter ytringer som opdelt i to informationsenheder, *fokus* og *præsupposition*, svarende til

talens indhold og *talens genstand*. Talens genstand må naturligvis være en del af udgangspunktet, af forudsætningerne: Man kan kun tale om noget, der allerede er der – hvorimod talens indhold må være noget nyt, noget, der føjes til situationen, som den foreligger.

Denne opdeling passer fint med den mest diskuterede type af præsuppositioner, nemlig dem, som er knyttet til udtryk i bestemt form. For at tage det mest forslidte eksempel: når man taler om *kongen af Frankrig*, præsupponerer man, at der findes en af slagsen, som det pågældende udtryk kan bruges til at identificere. Siger man *kongen af Frankrig er skaldet, forhaven skal vandes, pligten kalder, børnene kommer hjem fra skole*, taler man ud fra en situation, hvor der foreligger identificerbare størrelser af den slags, som er nævnt i ytringen (forhaver, pligt, børn), som genstande, man kan tale om.

En lang række andre typer kan bringes til at passe ind i denne formel. F.eks. findes der en række såkaldte »faktive« udsagnsord, som forudsætter, at deres bisætning er sand: *Det ærgrer mig, at Jensen vandt valget* præsupponerer således, at Jensen faktisk vandt. Og ligesom man først kan tale om kongen af Frankrig, hvis han faktisk findes, således kan noget først ærgre en, hvis det er en realitet. Tilsvarende med overgangsudsagnsord: man kan ikke holde op med at tæve sin kone, hvis ikke man indtil da rent faktisk har gjort det. En række biord har præsuppositioner af tilsvarende karakter: *stadig, igen, endnu* markerer noget om talens genstand, samtidig med at det lægger noget nyt til: *jeg er stadig forkølet* præsupponerer, at sygdommen har stået på et stykke tid, *jeg er igen forkølet*, at jeg har været syg før, men at der har været en pause, og *jeg er endnu forkølet*, at tilstanden snart vil ophøre.

Sætningskløvning bruges til at markere, hvad der er det nye i en påstand, så man klart sonder mellem det indhold, der er formålet med ytringen, og den information, der allerede foreligger: Siger jeg, *det var butleren, der myrdede greven* (og ikke *butleren myrdede greven*), så præsupponerer jeg, at min tilhører ved, at greven er blevet myrdet; jeg bidrager kun med at oplyse morderens identitet. Tilsvarende med hv-spørgsmål: ytringens fokus er fastlåst til hv-or-det, hvorfor resten af sætningen er præsupponeret: det giver først mening at spørge om hvor, hvornår, hvorfor, hvordan det skete, hvis det forudsættes, at det faktisk skete.

At forudsætte – praksis overfor viden

Men talens indhold over for talens genstand passer ikke lige godt på alle former for præsupposition. Forskellen mellem *Jens ved, at Lis er kommet tilbage* og *Jens er overbevist om, at Lis er kommet tilbage* har ikke så meget at gøre med forskelle i, hvad man taler om. Når man spørger *hvor dårligt klarede han det* snarere end *hvor godt*, præsupponerer man, at det gik dårligt, ved at bruge den »markerede« del af modsætningsparret god-dårlig – men talens genstand er i og for sig den samme. Forskellen ligger i, hvilken situationsopfattelse man taler ud fra – og hermed er vi igen tilbage ved selve det at markere, hvad man går ud fra.

Alle forsøg på at reducere præsuppositioner til noget andet er hidtil strandet; og det har nok at gøre med, at kernen i præsuppositionsbegrebet, nemlig selve det at tage noget for givet, faktisk er et såkaldt 'irreducibelt primitiv', dvs. noget som ikke kan forklares med noget andet og simplere. Det er værd lige at antyde, hvorfor det formodentlig er tilfældet.

Hvis man ser på, hvad der er grundlaget for, hvordan mennesker forholder sig til omverdenen, er der tradition for at gøre (mere eller mindre sikker) *viden* om verden til det væsentligste.

Det er det, som begrunder menneskets selvbevidsthed som skabningens herre, og det er også denne tradition, der ligger bag opfattelsen af sprog som 'beholder for viden'. Man har ganske vist godt været klar over, at meget af ens omgang med verden ikke var styret af bevidst indsigt, men af rutiner, som sad »i rygmarven« – men tendensen har været at give udtrykkelig formuleret indsigt forrang og interessere sig mindre for det andet. Dermed blev ubevidst eller halvt bevidst praksis henvist til andenpladsen som en variant af den bevidste, formulerede viden.

Der er imidlertid en stigende bevidsthed om, at dette er en afgørende forsimpning. Når vi tager et skridt og »regner med«, at jorden ikke giver efter under os, er dette ikke noget, som har status af »viden«. Hele vores livspraksis er indrettet på, at det forholder sig sådan, men det er ikke noget, vi har spildt en eneste tanke på. Det vil være rimeligt at antage, at vi »ved«, at det er sådan, på principielt samme måde, som en kat, en frø eller en græshoppe ved det.

Den formodentlige forskel består så i, at et menneske kan *blive* bevidst om det og gøre det til genstand for filosofiske diskussioner; men så længe vi er lykkeligt uvidende om, at der overhovedet foreligger et muligt problem, er vores måde at forholde os til jordens fasthed på et eksempel på selve forbindelsen mellem en fungerende praksis og dens nødvendige forudsætninger – som næsten ikke kan beskrives på anden måde end ved at sige, at man tager den for givet i og med, at man gør, som man gør.

Idet man tager noget forudsat op til diskussion, forvansker man det, blot

ved at gøre det forudsatte til noget bevidst; dets »naturligtilstand« er ved at være betingelse for, at en praksis kan fungere. Det er derfra, præsuppositioner låner deres specielle status som noget, man signalerer, man går ud fra, på samme måde, som man ved at tage et skridt signalerer sin tillid til, at jorden er fast. Præsuppositioner knyttet til talens genstand er et særtilfælde heraf: man kan ikke gøre noget til genstand for omtale uden at markere, at det er noget, man tager for givet, lige så lidt som man kan give nogen tæv uden at signalisere, at man tror, vedkommende faktisk er der.

Hvad skaber en ytrings præsuppositioner?

Selve princippet om, at ytringer som alle andre handlinger er bundet til de forudsætninger, de virker under, er ikke nok til at forklare præsuppositioner; og opdelingen i talens indhold over for talens genstand kunne heller ikke forklare alle præsuppositions-fænomener. Det er da naturligt at spørge, hvad der betinger, at visse træk ved ytringer bærer deres udgangspunkt med sig på en sådan måde, at det giver denne karakteristiske aura af ting, den talende tager for givet.

For at besvare dette spørgsmål må man overføre handlingsbegrebet fra hele ytringen til at gælde også de smådele, den består af. Hvert lille sprogligt virkemiddel kan anskues som en instruks, modtageren eller tilhøreren skal udføre som led i arbejdet med at give ytringen dens samlede mening. Alle sådanne instrukser forudsætter, at visse betingelser er opfyldt, for at man kan efterleve dem – og det er dette, som er baggrunden for fænomenet præsupposition.

Der er imidlertid et stykke vej fra sådanne teoretisk mulige præsuppositioner til faktisk oplevede præsuppositio-

ner. Det, man plejer at kalde præsuppositioner, er nemlig hele sætninger, som skal være sande, (»forudsætninger der skal være opfyldt«), før det kommer på tale at udtale en given ytring. For at forstå, hvilken rolle sådanne sætningsformede forudsætninger spiller, må man imidlertid begynde med et konkret sprogligt element og se, på hvilken måde netop dette element kan give anledning til forudsætninger.

Det mest omtalte præsuppositions-skabende element er som nævnt bestemthed. Indholdet i bestemthed kan beskrives som en instruks om identifikation. Hvis man siger *fang fuglen!*, skal modtageren for at efterleve opfordringen fange den *rigtige* fugl: hvis ytringen var *fang en fugl!*, behøvede han blot at fange en af slagsen. Identifikation kan naturligvis kun finde sted, hvis der er noget at identificere – derved opstår præsuppositionen om, at der findes noget; men selvom dette i og for sig følger med bestemthed når som helst, behøver det ikke at give anledning til det, man plejer at kalde præsuppositioner. Sådanne opstår først, når der er knyttet en beskrivelse til det bestemte udtryk. Takket være de regler, der gælder for opbygning af navneled (som f.eks. *en blå bil*), kan taleren selv vælge, om og hvor meget beskrivelse der skal knyttes til instruksens om identifikation: *den store fugl med de sorte vinger, den store fugl, fuglen, den* – alle disse udtryk kan bruges. Hvis man vælger *den, (fang den!)* er der ikke noget beskrivende indhold knyttet til udtrykket, og kravet består derfor blot i, at modtageren skal identificere det, der henvises til med *den*. Det er grundlæggende samme fænomen – men da man ikke kan hænge et beskrivende indhold på (som man kan, når man taler om *kongen af Frankrig*), fremtræder det på en anden måde.

Tilsvarende med overgangsudsagns-

ord. For at kunne 'holde op' med noget må man være i gang med det. Hvis man siger *Hold op med at vrøvle*, præsupponerer man, at modtageren er i gang med at vrøvle; men hvis man bare siger *hold op!*, forudsætter man blot at den anden er i gang med *et eller andet* – og det er der jo ikke så mange vitaminer i. Den præsuppositionsskabende mekanisme er der i og for sig altid – men det er ikke altid, den resulterer i noget særlig iøjnefaldende.

Om at lede efter præsuppositioner i tekster

Hvis man prøver at afsøge tekster for præsuppositioner, vil man opdage, at det er et temmelig vanskeligt arbejde. Sprogforståelse er en færdighed, der i meget høj grad er automatiseret. Med de begreber, der blev indført ovenfor er selve den sproglige kommunikation en fungerende praksis, ikke en udtalt viden – selvom kommunikation også er velegnet til at skabe bevidst viden som et af sine resultater. Eftersom sproglige ytringer, ligesom alle andre handlinger, er orienteret systematisk henimod formålet snarere end udgangspunktet, vil en øvet sprogbruger normalt bruge sin opmærksomhed på formålene og overse præsuppositionerne – undtagen hvis præsuppositionerne klart afviger fra det, man selv er rede til at anse for selvfølgeligt. Man skal så at sige tvinge sig selv til at gå igennem en tekst og kikke bagud i stedet for fremad.

Lettest er det hvis man tager et stykke midt en tekst, man ikke kender, eller evt. begyndelsen til en litterær tekst der starter midt i begivenhederne; så kan man ikke undgå at registrere præsuppositioner i form af spørgsmål. Tag følgende begyndelse (Svend Aage Clausen: *Gennem perleporten*): »Jeg sidder på trappen foran Koncerthuset med ryggen lænet op mod en af søjlerne. Tyve skridt

borte suser store skinnende biler op og ned ad Kungsgatan...« Hvem er 'jeg'? Hvilket koncerthus – med søjler – henvises der til? Vi må vist være i Sverige, siden gaden hedder Kungsgatan – og så fremdeles. Sådant er man som læser nødt til at arbejde, indtil tekstens univers er etableret. Selvom også dette arbejde er automatiseret hos trænedte læsere, er selve præsuppositionernes reelle uopfyldthed dog med til at gøre dem mere synlige end sædvanlig.

Noget tilsvarende kan man opleve ved læsning af avisartikler, hvis man kommer hjem fra en ferie i udlandet eller af anden grund ikke har fulgt med; avisoverskrifter i udenlandske aviser sætter som regel også én på en hård prøve. Vi er nok også en del, som også stadig lige må standse op for at få SNG på plads i verdensbilledet.

Men når der er tale om en tekst, som man allerede har forstået, skal man virkelig gøre sig umage for at få bragt den distance i stand, som er nødvendig for at gøre præsuppositionerne synlige. 'Vi er enige med statsministeren i, at konkurrenceevnen må beskyttes', kan en politiker f.eks. sige; og hvis statsministeren faktisk lige har sagt det, er der noget perverst ved at sige 'aha! han præsupponerer altså, at statsministeren mener, at konkurrenceevnen skal beskyttes!'

Hertil kommer, at der kan være langt imellem de »spændende« præsuppositioner. Når man har kunnet snakke så længe om sprog uden at blive tvunget til at tage stilling til præsuppositioner, er det, fordi der er en meget central semantisk instruks, som meget ofte har ret uinteressante præsuppositioner. Ovenfor skelnede vi mellem talens genstand og talens indhold, således at talens genstand var det forudsatte mens talens indhold var det ny. I forbindelse med talens genstand var der en række præsuppositioner med bestemthed som proto-

type; men talens *indhold*, det der *udsiges* om genstanden, skal jo netop være nyt og er derfor ikke præsuppositions-skabende. Når man siger noget om en genstand eller en person, kan man komme ganske langt med den klassiske betragtning, som kun spørger om sandhed. Enten løber Jens, eller også løber han ikke; enten er genstanden rød, eller også er den ikke rød. Når først man er kommet godt fra start med hensyn til at knytte an til en eller anden genstand, kan man på basis heraf gradvis udvide tekstens univers ved at knytte flere og flere nye oplysninger til, uden på noget tidspunkt at præsupponere andet end det man omhyggeligt selv har indført.

Man skal derfor ofte lede ret grundigt i tekster for at finde andet end bestemt-hedsmærket, som giver anledning til præsuppositioner, der er værd at lægge mærke til. Hvis man imidlertid ønsker at afsøge en tekst med henblik på at se den som udtryk for et bestemt sæt af forudsætninger, er der to overordnede niveauer, præsuppositionsbetragtningen altid kan anlægges på. Dels er der (a) valget af selve den sproglige form; dels er der (b) valget af indhold i hver enkelt ytring.

(a) For at begynde med den valgte sprogform har den klassiske disciplin *stilistik* (læren om sproglig stil) og den moderne disciplin *sociolingvistik* (studiet af sammenhængen mellem samfund og sprog) vist os, at situationen og tekstsammenhængen spiller en langt større rolle for valget af sproglige elementer, end man som sprogbruger plejer at være klar over. Ord som *såfremt*, *røv* og *ætiologi* er ikke lige velanbragte i enhver situation. Enhver teksts valg af sproglige størrelser afslører noget om, hvilken sproglig og social sammenhæng den hører til i; og de gør det netop på den påtrængende måde, der kendetegner præsuppositioner: man tager den situa-

tion for givet, som hører sammen med den valgte sprogform.

(b) Med hensyn til indholdet i de enkelte ytringer, kan man interessere sig for deres forudsætninger ved at spørge: Hvad skal der gælde i situationen, for at det har mening at komme med netop denne ytring? Der er flere måder at formulere dette spørgsmål på. En populær antagelse går ud på, at man kan bruge ordet *relevans*, væsentlighed, som fællesnævner; et bedre ord er dog nok *pointe*. Hvis man siger *kaptajnen var ædru i går*, har denne ytring ingen pointe i den normalsituation, hvor man uden videre regner med at kaptajner som hovedregel er ædru i dagtimerne. Derved giver man anledning til den synlige præsupposition, at vor særlige kaptajn ikke uden videre kan påregnes at være ædru. På samme måde, omend sjældent så demonstrativt, bærer hver enkelt ytring blot i kraft af det, den er beregnet på at meddele, på en bagage af forudsætninger, som man kan pejle sig ind på ved at spørge, hvad der giver netop denne ytring mulighed for at have en pointe i situationen.

En advarsel

Der er mange eksempler på, at man presser præsuppositionsbegrebet for hårdt, dvs. man udtaler sig for generelt om, hvad ytringer kan siges at præsupponere. Det sker typisk, fordi man straks kommer i tanker om en mulig fortolkning og tror, det er den eneste. Siger man *han er amerikaner, men han er dygtig*, lyder det, som om man præsupponerer, at amerikanere normalt er udeuelle. Men hvad der præcis præsupponeres, kan imidlertid kun beskrives i sammenhæng med en nøje forståelse af den mekanisme, der skaber præsuppositionen, her bindeordet *men*.

Som beskrevet ovenfor opstår præsuppositioner, fordi ytringer indeholder

opfordringer til modtageren om at finde mening. Og hver af disse opfordringer kræver, at bestemte betingelser er opfyldt. Ved bestemthed var det kravet om identifikation, der gav anledning til præsuppositioner. Den instruks, der er knyttet til *men*, kan gengives: »lad være at drage den konklusion af foregående meddelelse, som du ellers ville drage«. Man bruger derfor *men*, når man vil have modtageren til at bremse lidt op og tage nye momenter i betragtning. Dette præsupponerer således, at en ytring indledt af *men* kan strø lidt grus på den glidebane, man ellers var på vej henad; og fortolkningen af en sådan ytring sætter derfor modtageren på den opgave at finde ud af *hvordan* ytringen kan ses som en sådan bremseklods. Hvis det f.eks. drejer sig om en ansøgning, hvor det er en kvalifikation, at man er dan-

sker, vil man kunne sige *han er amerikaner, men han er dygtig*, uden at der ligger noget nedvurderende om amerikanere i det – der er bare en helt anden nærliggende konklusion (*han skal ikke ansættes*), som man ikke ønsker at lægge op til.

Hvis man er ude på at karakterisere den position, som en given tekst eller given forfatter taler ud fra, er præsuppositioner en god indfaldsvinkel. Men som det er fremgået, er det vigtigt både at have et godt situationskendskab og et godt kendskab til de sproglige mekanismer, der betinger præsuppositioners opståen, hvis man skal bruge dem rigtigt.

*Peter Harder, f. 1950
lektor i engelsk
Københavns Universitet*

Løsninger til Sprogviden

1. Jensen har faktisk lukket vinduet i sætning a. Derimod har Jensen ikke lukket vinduet i sætning b.
2. I sætning a er det ikke sikkert, at Hansen havde slået Petersen ihjel. Det er det derimod i b.
3. 'Christensen er endnu solvent' betyder, at han på et tidspunkt bliver insolvent. Sætning a indebærer ikke noget sådant.
4. 'Er Eriksen ikke kommet' indebærer en forventning om, at han burde være kommet. Det gør sætning a ikke.
5. Det ligger i sætning 5b, at Bertelsen ikke kan forstå Anders And. Det kan han godt (lige akkurat) i 5a.
6. Sætningen 'Når vi vinder ...' forudsætter, at vi faktisk vil vinde på et tidspunkt. Det gør sætning 6b ikke.
7. Sætningen præsupponerer, at der er en stoppenål, at der er et hul, at hullet kan renses, og at man kan tænke sig, at der er andre ting end stoppenålen, der kunne renses hullet op.
8. Ifølge Stormflodsrådet var der ikke tale om en stormflod; mens journalisten fra Ritzaus Bureau omtaler højvandet som en stormflod. Ifølge pressemeddelelsen må husejerne altså være blevet uretfærdigt behandlet.

Sprogviden

Det er lettest at besvare disse spørgsmål, når man har læst ariklen 'Herfra og dertil. Om præsuppositioner og sprogförståelse'

Hvad er forskellen på følgende sætningspar 1-6:

- 1 a. Jensen vidste, at han havde lukket vinduet.
- b. Jensen troede, at han havde lukket vinduet.

- 2 a. Hansen blev anklaget for at have slået Petersen ihjel.
- b. Hansen blev kritiseret for at have slået Petersen ihjel.

- 3 a. Christensen er stadig solvent.
- b. Christensen er endnu solvent.

- 4 a. Er Eriksen kommet?
- b. Er Eriksen ikke kommet?

- 5 a. Bertelsen kan knap nok forstå Anders And.
- b. Bertelsen kan næsten forstå Anders And.

- 6 a. Når vi vinder, skal de allesammen få, hvad de har godt af.
- b. Hvis vi vinder, skal de allesammen få, hvad de har godt af.

7. Storm P brugte det gådefulde, der synes at ligge bag en formulering med uopfyldte præsuppositioner, som pointe i en lille historie bygget op omkring en bestemt genkommende replik (som aldrig blev forklaret): 'Det er stoppenålen, der renser hullet op!'

Hvad præsupperer denne sætning?

8. Kommenter denne meddelelse fra Ritzaus Bureau (*Information*, 30/1 1992):

Der var ikke stormflod efter lovens bestemmelser, og der kommer ikke stormflodserstatninger til udbetaling. Sådan lyder dommen fra Stormflodsrådet, skriver Aalborg Stiftstidende. Det betyder, at en række nordjyske husejere selv må betale for de skader, som stormfloden forvoldte i forbindelse med uvejret den 20.-21. december i fjor.